

Г. Г. Демиденко

Ярослав
Мудрий —
великий князь Русі

Науково-популярний нарис

3-тє видання, доповнене і змінене

Харків
«Право»
2015

УДК 82-91(477)
ББК 63.3
Д30

Видається в авторській редакції

Д30 **Демиденко Г. Г.**
Ярослав Мудрий – великий князь Русі : наук.-попул.
нарис / Г. Г. Демиденко. – 3-тє вид., допов. і змін. – Х. :
Право, 2015. – 376 с., 16 с. іл.

ISBN 978-966-458-888-8

У науково-популярному нарисі Г. Г. Демиденка – захоплююча розповідь про життя, державну діяльність і законотворчість великого князя Київської Русі Ярослава Мудрого – сина Володимира І Святославича. Нарис написаний на основі історичних джерел – літописів, хронік, саг, церковних «Сказань», археологічних знахідок, даних нумізматики, праць істориків. Він відтворює складні, драматичні й трагічні події на Русі першої половини XI століття, історію правових пам'яток – «Руської Правди», «Устава» Ярослава, начала писаного законодавства Давньоруської держави.

Автор спростовує фальсифікації й «сенсації» в сучасних публікаціях з «альтернативної історії» у літературі, Інтернеті, обвинувачення великого князя Русі у злочинах на шляху до влади, убивстві своїх братів Бориса й Гліба, у непричетності до будівництва Софійського собору та ін.

Книга розрахована на студентів вищих навчальних закладів, старшокласників і широке коло читачів, усіх, хто цікавиться історією Батьківщини, її права, біографіями вітчизняних визначних діячів.

УДК 82-91(477)
ББК 63.3

ISBN 978-966-458-888-8

© Демиденко Г. Г., 2015
© «Право», оформлення, 2015

*Улюбленим студентам Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого
присвячується*

Передмова

Людська пам'ять через тисячоліття зберігає лише окремі імена. Серед них – імена видатних діячів, витворами розуму й рук яких користуються нащадки: перемогами, зведеними містами, величними храмами, книгами, законами... Так зберігається часовий зв'язок між епохами і поколіннями. Поважаючи пам'ять предків, ми починаємо поважати себе.

Великого київського князя Ярослава Володимировича літописець назвав «премудрим» князем за безупинну турботу про поширення християнства і освіти в Київській Русі, містобудування й припинення міжусобиць, братовбивчих воєн. Часи його правління в першій половині XI століття нащадки назвуть «золотою добою» Русі, вершиною її розквіту. Він залишиться в історії як Ярослав Мудрий, князь – воїн і містобудівник, законодавець і просвітник, книжник, хто йшов по шляху батька свого, об'єднуючи й зміцнюючи Русь, її велич і міжнародне значення.

З тих далеких часів до нас дійшло небагато його творінь: закладені великим князем міста, про які нагадують сьогодні лише їхні назви або залишки оборонних споруд, собор Софії Київської, давньоруський звід законів «Руська Правда», церковний «Устав» князя Ярослава і митрополита Іларіона, зміст яких змінювався й доповнювався

у наступні століття. А ще — окремі факти з життя, зафіксовані в літописах, суперечливі відомості в іноземних хроніках, сагах. Це й робить вивчення його діяльності надзвичайно складним, але надзвичайно цікавим.

Біографій Ярослава Мудрого не так багато: невеликі нариси М. І. Костомарова¹, П. Алексеєва², книги академіка П. П. Толочка³. У серії «Жизнь замечательных людей» (Москва) двічі видавалася книга про Ярослава Мудрого, написана О. Ю. Карповим⁴. Нещодавно «Императорским Русским историческим обществом» видана нова книга про великого князя аматора-історика В. Торопа⁵. У серії «Знамениті українці» було видано невеличкий популярний нарис В. М. Духопельнікова⁶.

Для автора нарису необхідність підготовки і видання даного науково-популярного нарису продиктована наступними міркуваннями. По-перше, у наявних сучасних життєписах великого князя авторська увага зосереджена головним чином на аналізі різних джерел, відображенні в них окремих біографічних фактів, спірних питаннях їхнього трактування, що безперечно важливо, але за якими губляться факти життя, особистість, задуми й вчинки великого київського князя, його політика, законотворчість, без чого наші уявлення про нього залишаються неповними та спрощеними. Ці грані його образу автор у пропонованому історико-правовому нарисі вважає визначальними і запрошує шановного читача до їх осмислення.

¹ Костомаров Н. И. Киевский князь Ярослав Владимирович // Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С. 203–212.

² Алексеев П. Великий князь Ярослав I Великий. — М., 1880. — 47 с.

³ Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К., 1996. — 216 с.; Його ж. Ярослав Мудрий. — К., 2002. — 272 с.

⁴ Карпов А. Ю. Ярослав Мудрый. — 3-е изд., испр. и доп. — М., 2010. — 583 с. — (ЖЗЛ).

⁵ Тороп В. Ярослав Мудрый. — Быково, 2012. — 784 с.

⁶ Духопельников В. М. Ярослав Мудрый. — Х., 2009. — 122 с.

По-друге, наявні біографії князя Ярослава залишили поза увагою чимало даних, важливих спостережень і висновків у краєзнавчій літературі, працях з археології, нумізматичі, у дослідженнях давньоруського права, які проливають світло на окремі біографічні факти, обставини й умови його життя і діяльності.

По-третє, в останні роки зростала кількість публікацій, особливо в Інтернеті, авторам яких належать «сенсаційні відкриття», розгадані «таємниці» історії. Сумна доля в цих публікаціях спіткала і нашого героя¹. Ви не знали, що Ярослав Мудрий був «носієм зла», «узурпатором», «що захопив верховну владу силою, проти волі батька», «покровителем кілерів», «убивцею» (а зовсім не Святополк Окаянний) своїх рідних братів Бориса, Гліба й Святослава? А чи був Ярослав Мудрий – мудрим? Будівельником Софійського собору? Фантазіям тих, хто полюбляє сенсації,

¹ Див.: *Котляр М. Ф.* Чи Святополк убив Бориса і Гліба? // Укр. іст. журн. – 1989. – № 12. – С. 110–123; *Його ж.* Князь Окаянний? Был ли Святополк убийцей своих братьев Бориса и Глеба // Родина. – 2000. – № 12. – С. 35–39; *Филист Г. М.* История «преступлений» Святополка Окаянного. – Минск, 1990. *Його ж.* <http://www.alatyr.net/libr/history/rus/svpolk/>; *Росовецкий С.* Был ли мудрым Ярослав Мудрый? // Персонал. – 2001. – № 8. – С. 30–34; *Пелевин Ю.* Борис и Глеб. Факты и метафакты // Отечеств. история. – 2006. – Т. 29, № 2. – С. 276–288; *Добрица О. П.* Князі Чернігівські. – Чернігів, 2007. – С. 24; *Бузина О.* Тайная история Украины-Руси. – К., 2007. – С. 56–60; *Истории Олеся Бузины: Кровавый библиотекарь князь Ярослав Мудрый* // <http://www.segodnya.ua/news/14323498.html> <Источник>, та ін.; *Сага против летописи, или кто убил Бориса Владимировича* // http://www.arya.ru/biblio/sviatic/history/Saga_lt.htm; *Максимов А.* «Русь, которая была. Альтернативная версия истории». Ч. 2, гл. 3. *Ярослав Мудрый* // <http://albertmaximov.ru/vtoraya2.3.htm>; *Лихачева А., Соловей А., Соловей М.* «Энциклопедия заблуждений» // http://www.newslines.net.ua/top_gallery/4244-vse-chto-vy-khoteli-znat-o-jaroslave.html; *Данилевский И. Н.* Ярослав, Святополк и летописец // http://pryahi.indeer.ru/history/danilevsky_02.html; *Тютюнник А.* Святополк Владимирович Окаянный // <http://www.pobelevka.com/2008/07/svytopolk-vladimirovich-okayannyj/>; «Ярослав Мудрый незаслуженно присвоил себе славу строителя Софийского собора...» // Факты и комментарии. – 2010. – 14 янв. // <http://www.facts.kiev.ua/archive/2010-01-14/103162/index.html>, та ін.

немає меж. Цим стали грішити й солідні видання. В одній з публікацій ішлося про підозру «у причетності (князя Ярослава) до вбивства свого батька», «неприятні взаємини» його з дружиною Іриною, яка була «розумніша Ярослава», остаточний розрив між ними – «сімейно-державну драму»¹. Хоча «віднайдені» відповіді на поставлені питання пропонуються здебільшого тим, «хто самостійно вивчає історію», сміливо розкриває «таємниці» історії, давно відомі професійним історикам або є результатом міфотворчності як «альтернативна версія історії» замість «традиційної», у правдивості якої «адвокати Істини», як вони самі себе називають, «переконані». Ну як тут промовчати, не відповісти аматорам «сенсацій», не захистити честь наших предків, не поділитись роздумами над фактами біографії Ярослава Мудрого разом із вдумливим і нелегковірним читачем? «Великий еси, господи, чудна дела твоя! – писав тисячу років тому літописець. – Вчора чтим от человекъ, а днесъ поругаемъ».

У наш складний, перехідний час, коли твориться «правова, демократична і соціальна держава» відповідно до Конституції України, але зрідка руйнуються пам'ятники, ганьбляться імена одних історичних діячів і нагороджуються посмертно інші, – простій людині важко зрозуміти, хто з них герой, а хто лиходій. А правду завжди важливо знати та завжди говорити, тому що «альтернативна версія історії» – у найкращому разі фантазія. Історія ж, як і істина, – одна, а історична наука така ж складна, як і будь-яка інша. Російські історики Вадим Кожинов і Андрій Ранчин, не витримавши потоку інсинуацій на адресу Ярослава Мудрого та інших історичних діячів, перекручування історичних фактів і дилетантства, назвали такі публікації відвертим наклепом². Нам важли-

¹ Шумилов Е. Н. Ярослав Мудрый и Ирина: семейно-государственная драма // *Вопр. истории*. – 2012. – № 11. – С. 145–152.

² Кожинов В. Клевета // *Родина*. – 1994. – № 5. – С. 66–67; Ранчин А. История для «бедных». Русские древности на телевидении, в кинематографе и в просветительской литературе // *Новый мир*. – 2011. – № 9. – С. 156–177.

ві історична правда, знання уроків історії. Інакше – яким же буде наше сьогодення й майбутнє?

Так ким же був насправді Ярослав Мудрий? Убивцею князів-братів і узурпатором великокнязівської влади, хто приписав собі славу будівельника храму Святої Софії, чи послідовником Володимира Великого, містобудівником, законодавцем, просвітником і книжником, кому Русь була зобов'язана своїм розквітом в 1019–1054 роках?

Автор даного науково-популярного нариса поставив перед собою завдання, по-перше, розширити й об'єктивно проаналізувати відомості з історичних джерел і літератури про життя й діяльність Ярослава Мудрого, його час, осмисливши й висвітливши їх у книзі. По-друге, дати відповіді на питання (не нові), поставлені обвинувачами князя, керуючись у пошуку істини й захисті від наклепу ім'я великого князя не тільки методологічними принципами історичної науки, але й кримінології, кримінального права і процесу. По-третє, автор надає важливого значення формі викладу, прагнучи полегшити читачам із різним рівнем історичних знань роботу над книгою. Сподіваюся, що читачеві буде цікаво зануритися у світ і образи тисячолітньої давнини, ознайомитися з лабораторією історика.

Автор щиро вдячний студентам і викладачам Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, хто першими читав попередні видання цієї книги і чий побажання враховані у даному виданні. Книга підготовлена за сприяння і творчої співпраці дружного колективу видавництва «Право».

Усім, хто любить історію свого народу і держави, хто шанує вітчизняні традиції й славу предків, правду і справедливість – у житті і в історії.

Давньоруський літописець мудро зазначав: «Иже бо (хто) книги часто чтеть, то беседуеть с богом...».

1. Початок князювання

Вершники зупинилися, як тільки-но закінчилася важка, місцями вже заросла, лісова дорога.

– Ну що, втомився, княже? – нахилився до Ярослава огрядний вершник – старший дружинник, що їхав поруч.

Той у відповідь невесело посміхнувся – не личить юному князю визнавати втоми. Новий день тільки розгорявся, наближаючи Ярославову невелику кінну дружину до далекого північного Ростова, де йому належало княжити, управляти Ростово-Суздальською землею. А там позаду, у безмежній далечині, все більш віддаляючись, залишався рідний Київ. Подумки князь усе ще залишався там.

...Прислухався. Недалеко десь у вітті дерев кувала перша зозуля. Скільки ж років він не побачить рідної матінки, своїх сестер – старшої Предслави і маленької Доброслави, братів – Ізяслава, Мстислава, маленького Всеволода? А зозуля все кувала, щедро рахуючи роки до його повернення чи літа його життя. І того й іншого виходило чимало...

Малоїжджена лісова дорога повертала праворуч, назустріч ранковому сонцю. У гілках беріз і вільхи з яскраво-зеленим листям, що вже розпустилося, весело щebetали, начебто змагаючись, невидимі птахи, славили сонце, день, що почався, життя. Туга за рідними, друзями дитинства відступала – попереду все життя, а в ньому стільки невідомого! Та й не личить

князю плакати – дружинники засміють. Ярослав з дитинства звик терпіти... А тепер майже дорослий!

По-справжньому починаєш цінувати те, що втрачаєш у минулому, тепер після розлуки, на шістнадцятому році життя приходило усвідомлення: мати любила і жаліла його більше за інших своїх дітей. Адже материнське серце звернене насамперед до того з дітей, кому найбільше потрібні допомога, материнська увага і ласка. А йому від народження не повезло – чи то мав уроджений недорозвинений правий тазостегновий суглоб, чи то наступне його заpalення стало причиною того, що Ярославчик не міг ходити й у п'ять років. Усе більше сидів на руках у матері, старшої сестри або на самоті. І на ноги встав значно пізніше своїх однолітків.

З літопису: «Ярослав, сидяще у нея, бе бо естеством таков от рождения»¹. Якщо вірити літописам, довгоочікуване зцілення відбулося знезацька, як чудо, від випадку, що вразив маля...

Того літа він з матір'ю й старшими братами – Вишеславом та Ізяславом – жили у приміській князівській садибі на березі Либіді, тоді ще досить повноводної. Батько – грізний великий князь київський Володимир Святославич – наїжджав зрідка, коли хотів відпочити після походів, нескінченних державних справ або гамірних, багатолюдних бенкетів на князівському дворі.

Чи любив Ярослав свого батька? Він і сам навряд чи відповів би відразу. Спочатку, напевно, більше боявся могутнього і гучного батька. Причина тому – складні взаємини батьків, відсутність батьківської уваги. Та інакше й бути не могло...

Його мати, замолоду полоцька князівна Рогнеда, часто розповідала йому про далекий і рідний Полоцьк, донедавна не підвладний Києву. Її батько, могутній князь Рогволод, був нащадком варяга, що прийшов на Русь разом із Рюриком.

Тоді Володимир Святославич був ще новгородським князем і ворогував зі своїм братом, київським князем Ярополком, з вини якого загинув їх середній брат, князь древлян Олег. Наслухавшись про вроду Рогнеди, новгородський князь послав до полоцького князя свого дядька – воєводу Добриню Микитича зі словами: «Хочу пояти (посватати) дщерь твою себе жене» (так у літописі). Але Добриня повернувся з невтішною звісткою: занадто пізно – Рогнеда вже заручена з Ярополком. Коли у присутності новгородського посланця Рогволод запитав дочку, чи хоче вона заміж за Володимира, як писав літописець, та нібито відповіла:

– «Не хочу розути робичича (сина рабини), но Ярополка хочу»².

Усе це й розповів Добриня після повернення до Новгороду.

Розлютився тоді Володимир Святославич – лише вороги дорікали йому, що він позашлюбний син хороброго Святослава й ключниці княгині Ольги – Малуші, а отже – рабині. І хоча Рогнеда можливо знала, що Малуша була сестрою воєводи Добрині, хіба її син заслугував того, щоб за давнім шлюбним обрядом його роззувала князівна? Добриня Микитич, теж розлючений, підтакував Володимирові, нестримному в гніві.

Жорстоко помстився за образу новгородський князь. Він із варягами та новгородським ополченням

осадив і захопив Полоцьк. При цьому були вбиті Рогволод і два його сини, а Рогнеда стала дружиною князя Володимира. Князь-язичник тоді й діяв по-язичницьки. Кривавий і жорстокий був час.

Крутий вдачею і жорстокий був батько Ярослава до свого хрещення. За допомогою київських бояр, які організували змову проти Ярополка, він захопив Київ, за допомогою варягів розправився з нерішучим братом і утвердився на престолі. У перші роки свого правління князь Володимир поведився як справжній язичник – жорстоко покарав наближених до Ярополка старших дружинників і бояр, взяв собі дружиною жінку-грекиню вбитого брата, хоча та була вагітною, намагався в язичництві знайти опору державної єдності країни.

І лише прийнявши віру грецького православного обряду в завойованому ним Корсуні (Херсонесі) в 987 чи 988 році, князь Володимир повернувся до Києва зовсім змінившись. Хрещення й вінчання великого київського князя з візантійською царівною Анною в Корсуні скріпили мир з Константинополем, урівнювали його, принаймні у власних очах, з ромейськими (римськими) імператорами. Невдовзі Київ зустрічав свого князя як переможця. Ярослав пам'ятав, як дивувалися кияни супроводу Володимира, що в'їжджав до міста, – православним священикам на чолі з митрополитом у небаченої краси одязі, вирядженим грекам і грекиням з оточення цесарівни, численним возам з дарунками з Константинополя, небаченим мармуровим скульптурам і бронзовій квадризі – «4 кони медяны».

Християнська віра разюче змінила князя, а він захотів змінити язичницьку Русь. Ще зовсім недавно

князь-язичник був «побежен (переможений) похотью женьскою», мав п'ять дружин, «а наложниц бе у него 300 Вышгороде, а 300 в Белгороде, а 200 на Берестове. І бе (був) несyt блуда, приводя к себе мужьски жены и девице растляя. Бе бо женолюбець, яко же и Соломон...»³. Цей біблійний цар мав 700 жінок і 300 наложниць, був наділений не тільки незвичайною чоловічою силою, але й мудрістю: «мудр бе, а наконець погибе». Смерть не обходить і мудрих, а тим більше жонолюбних. Проте, схоже, набожний літописець значно перебільшив кількість наложниць у Володимира, мабуть, щоб зрівняти його з біблійним Соломоном, підкреслити різке переродження князя із прийняттям православ'я.

Ще не прийнявши нової віри, горда Рогнеда вирішила помститися чоловікові за зраду – за шлюб з константинопольською принцесою. Одного разу вночі, коли князь, як їй здавалося, спав на її ложі глибоким сном, вона дістала захований з вечора ніж. І коли вже була занесена рука з ножем над сплячим князем, той раптом прокинувся й встиг її перехопити. Князь наказав блідій як полотно жінці одягти весільний одяг, який вона усе ще зберігала, і чекати на нього. Однак, коли князь після молитви повертався до покоїв, дорогу йому заступив її малолітній первісток Ізяслав. Його руки міцно стискали дитячий меч.

– «Батько, – схвильовано промовив син. – Ти думаєш, що ти тут один?»...

Князь був вражений учинком сина – його тихий, лагідний Ізяслав готовий був підняти меч на рідного батька! Але ж він обороняв свою матір...

Ранком, скликавши найближчих бояр, князь Володимир розповів їм про нічну драму і просив розсудити його з непокірливою дружиною. У літописі нібито бояри заявили князеві:

– Не убивай її заради дітей. І поверни їй з Ізяславом отчину⁴.

...Розлучення батьків вразило маленького Ярослава. Якщо вірити літописам, він був присутній при останній розмові батьків. Батько доводив: за законом християнським «подобаше ми єдину жону имети», з якою й уклав шлюб у Корсуні. ...Князівна із гнівом відповідала: «Чи ти хочеш мати царство земне і небесне?.. Я, будучи царицею, не хочу рабою бути ні земному цареві, ні князеві...». І висловила бажання прийняти хрещення, піти в монастир черницею. Маленький Ярослав із плачем нібито сказав тоді своїй матері: «О, мати моя, во истину цариця усім царицям і господиня усім господиням, якщо хочеш змінити славу нинішнього життя майбутньою славою, і не хочеш поступитись, нижче опуститися, тим же блаженна ти є як жінка». Літописці стверджують, що саме після такої, не по роках філософської тиради, він устав і пішов, «а прежде бо бе не ходил»⁵. Проте кульгавість і сильна воля залишилися на все життя. Як і вічна любов до матері, туга за нею...

Вдома, у Києві, Ярослав після «зцілення» учився мистецтву воїна-дружинника, володінню мечем і луком, бойовим конем – у сідлі забувалася кульгавість, почував себе нарівні з іншими княжичами й дружинниками. Був сухорлявим, рухливим і невтомним у змаганнях, навчальних боях. Як і брати, вивчився читати, оволодів письмом, мабуть, у школі для боярських дітей при Десятинній церкві.

Літописи містять відомості про дванадцять синів князя Володимира від кількох дружин: Вишеслав, Ізяслав, Святополк, Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис, Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав⁶. «Повість временних літ» і Тверський літопис уточнюють: від Рогнеди у князя було четверо синів – Ізяслав, Ярослав, Мстислав, Всеволод і двоє дочок, імена яких літописи не називають; від грекині, дружини Ярополка – Святополк; від двох дружин- «чехинь», на яких раніше оженився Володимир-язичник, – Вишеслав, Святослав, Станіслав, Болеслав, а від царівни Анни – Борис і Гліб⁷. Але й тут плутанина з іменами й кількістю синів: не названі Позвізд і Судислав, зате з'явився Болеслав. В анонімному «Сказанні про святих мучеників Бориса і Гліба» «від інших дружин» не названий Болеслав, зате згадуються Святослав і Мстислав⁸. Наступні події теж не до кінця прояснюють картину. Деякі сучасні дослідники взагалі вважають перебільшеним у «Повісті временних літ» кількість синів у Володимира й висловлюють припущення, що число 12 – результат творчого перекладу автором літопису біблійних відомостей про 12 апостолів. Самому ж Володимирові відведена роль тринадцятого апостола⁹.

Отже, у великого князя від Рогнеди було четверо синів – майбутніх князів, тому літописи й не приділяють уваги дочкам. Старше Ярослава, як частково прояснюють наступні події, були рідні й зведені брати – Вишеслав, Ізяслав і, швидше за все, Святополк. Безперечним і важливим для нас є те, що Ярослав належав до старших синів-спадкоємців князя Володимира. Із дочок Рогнеди літописи називають тільки

ім'я Предслави, яку він, схоже, найбільше любив і яка зіграє вирішальну роль у його долі. Схоже, її ім'ям буде назване князівське село на Либіді – Предславине, де вона жила до приходу поляків на Русь. Саме рід Рогнеди і великого князя Володимира в майбутньому буде представляти династію Рюриковичів на Русі.

Дату народження Ярослава Володимировича теж доводиться з'ясовувати з наступних подій. А ось число й місяць його народження можна припустити більш упевнено. І ось чому: прийнявши православ'я, князь Володимир хрестив киян і своїх дітей. Ярославові, мабуть, назавжди запам'яталася ця знаменна подія. Батько тоді розіслав глашатаїв по всьому місту з велінням: «Якщо хто не прийде завтра на ріку – чи багатий, чи вбогий, жебрак чи раб – буде ворогом мені»¹⁰. Літописець-чернець свідчить (або додає від себе), що кияни князівське веління сприйняли з радістю і йшли до Дніпра, спускаючись на Поділ і говорячи між собою: «Якщо це недобре було б, не прийняли б цього князь і бояри його». Особистий приклад можновладців в усі часи для народу багато важив...

Так і цього разу – «Наутрия (ранком) же изыде Володимир с попы царичины и корсуньскими на Днепръ, и сниилися (зійшлися) бес числа людеи, и влезоша в воду, и стояху ин по шии, а друзии по перси (по груди), младенци же по перси от берега, друзии же младенци держаще, свершени же бродяху, попови стояще молитвы творяху». Обряд хрещення надихав на внутрішнє переродження, християнський спосіб життя, хоча кожен скоро переконається: в практичному житті таке переродження – справа непроста.

При хрещенні кожний княжич одержав друге, християнське ім'я: Борис і Гліб одержали хрестильні імена Романа і Давида, Святополка нарекли Петром, Ярослава – Георгієм на честь святого мученика, що прийняв смерть у III – на початку IV століття. Він, за переказами, вбив чудовисько – змія, який пожирав дівчат. За це й був прозваний Георгієм Победоносцем. У християнському календарі день святого Георгія святкувався 23 квітня, що збігався, ймовірно, із днем народження Ярослава.

Автор семитомної «Історії Російської із найдавніших часів» В. М. Татищев у XVIII столітті, посилаючись на давні рукописні списки, стверджував, що при хрещенні Ярослава йому було 12 років¹¹. Тоді виходить, що він народився 976 року. Хоча далі історик уточнив: «достовірніше Ярослав народився у 978 році». Проте й ця дата сумнівна, адже відомо, що шлюб князя Володимира з Рогнедою літописи однозначно відносять до 980 року, коли він завоював Полоцьк. Але ж у Ярослава був ще старший рідний брат Ізяслав. Дату його народження літописи не називають. Лише – дату смерті та кількість прожитих років. Ярославові «Повість временних літ» останніх налічує 76 років, у пізніших літописах, зокрема Густинському XVII ст., – 66¹². Проаналізувавши всю сукупність літописних джерел, думки своїх попередників-істориків, академік П. П. Толочко прийшов до висновку, що Ярослав народився не раніше 983 року, а швидше за все – між 983 і 986 роками¹³. Це питання поки що залишається відкритим.

Державні справи рано кликали юних княжичів до участі в управлінні землями Київської Русі. У 15–16 років кожен був «посаджений» батьком на князівство. «І посади Вишеслава у Новгороді, а Ізяслава в Полоць-

ку, а Святополка в Турові, а Ярослава у Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Деревех (тобто древлянській землі), Всеволода у Володимирі (на Волині), Мстислава в Тмутаракані»¹⁴. Молодші Володимировичі ще підросли й тому в усіх інших менш важливих містах правили посадники, намісники або тисяцькі великого київського князя. Згодом Станіслав одержить Смоленськ, Судислав – Псков¹⁵, а Позвізд – напевно Луцьк. Роздавши «землі» своїм синам, відзначав М. С. Грушевський, князь Володимир хотів ці землі тісніше зв'язати з Києвом, і це деякою мірою вдалося йому¹⁶.

...Після короткого перепочинку в Клещині – маленькій дерев'яній фортеці серед лісового моря, залишалося ще не менше трьох переходів до північного Ростова. Суцця дрібниця у порівнянні з довгим плаванням по Дніпру до Смоленська, а потім кіньми малонаїждженими лісовими дорогами. Як зустрине Ярослава старий Ростов, ровесник Києва?..

Проводжаючи сина в далеку дорогу, батько наказував йому і його старшим дружинникам берегти північно-східний кордон Русі, торговельні шляхи з волзькими булгарами. Нагадував: у свій час він приєднав до Русі племена вятичів, ятвягів, примусив радимичів знову платити Києву данину, виграв війну з волзькими булгарами, але не став їх неволити. Розумний і спостережливий дядько Добриня тоді нібито сказав йому:

– Оглянув оце полонених – всі вони в чоботях. І данини вони нам не дадуть. Вперті. Краще підемо, пошукаємо тих, хто носить лапті...

На тому і порішили, уклали мирну угоду. І сказали вдячні й горді волзькі булгари: «Тоді не буде між нами миру, коли камінь стане плавати, а хміль – тонути»¹⁷.

Тож із самого початку князювання в Ростові Ярославові належало дотримуватись умов угоди з ними й не ворогувати. Турбот і без того буде вдосталь: поширювати християнську віру, рішуче викорінювати язичництво, вчити людей грамоті, «правити» суд, будувати храми, мости, поповнювати скарбницю... Батько спорядив з Ярославом синівську дружину, майстрів-будівельників, архієпископа, трьох грецьких священнослужителів, двох іконописців. У возі, дбайливо загорнені в рогожу, лежали півтора десятка рукописних книг – перекладів з грецької й латини. П'ятнадцятирічний князь пам'ятав неодноразово повторювані батьківські настанови: віра, знання, «правда», тобто закон, зміцнюють державу.

Літописець констатував: «Володимир був освічений сам, і сини його»¹⁸. Проїшов «книжне навчання» і Ярослав, навчаючись мудрості із завезених на Русь книжок, головним чином, релігійного і філософського змісту, слухаючи «пестуна» – учителя, що не тільки пестив, але й нерідко карав за недбайливість, спонукав цінувати знання, працю. Можна припустити, що всі князівські діти одержали освіту в одній з тих шкіл, які великий князь київський відкрив для боярських дітей¹⁹. А ще – пізнавав мудрість із повчань батька, найближчих до князя бояр, тіунів, хто вчив мистецтву вирішення суперечок, судових справ. Тільки спочатку було нудно, поки не підріс і порозумнішав. Потім швидше схоплював суть суперечки, винесеного рішення...

Як вважає видний історик, фахівець з історії Київської Русі, автор біографії Ярослава Мудрого Петро Толочко, у Ростов Ярослав прибув близько 998

або 999 року²⁰. Ніяких відомостей у літописах про його князювання в Ростові ми не маємо. Але допомагають непрямі свідчення з історії краю.

Прибувши до Ростова, який згодом назвуть Великим, Ярослав не відразу відчув себе князем Ростово-Суздальської землі. Давались взнаки дещича життєвого досвіду, складність поставлених батьком завдань, просторість лісового краю, опір місцевого язичницького люду введенню нової релігії. На князівський двір ішли бояри, купці, місцеві й іноземці, прості городяни, ремісники й смерди з далеких городків і сіл, підрядники й будівельники з питаннями і скаргами, суперечками по боргах і оброках... Спочатку місцеві бояри-посадники, воєводи й імениті купці теж дошкуляли його питаннями, посміхалися в бороду, слухаючи відповіді юного князя з далекого Києва. Але Ярослав швидко навчився слухати, не квапився з наказами, не соромився слухати поради. Полюбив розмовляти зі знаючими й грамотними людьми, боярами й старійшинами міста. Звернув увагу: менше всіх, мабуть, мали потребу в нагляді й опіці, дружно стояли за себе – купці й ремісники. Тільки не всі справно платили оброк.

Примічав – у порівнянні з Київською землею, лісова Русь міцніше трималася прадідівських звичаїв, укладу життя, поклонялася Перунові, Велесу й іншим язичницьким богам. Вільні смерди-общинники жили великими патріархальними родинами в рідких селах – погостах, головним чином по берегах річок і озер. Вони утворювали територіальні громади – верві, які й регулювали права і обов'язки своїх общинників. Головним завданням тут залишалося

«окняжіння землі» – підпорядкування всіх вільних общинників державній (князівській) владі, поширення на них князівського суду й данини.

Тут смерди-общинники займалися скотарством, полюванням, рибальством, бортництвом (бджільництвом). Нелегко вкорінювалося землеробство. Якщо в Київській землі землепашці широко використовували «перелог», коли поле через рік відпочивало, то в цьому краї відвойована у лісу й поорана земля без належного догляду густо вкривалася лісовою порослю – «лядиною», що вимагало повторного випалювання. Смерд не розставався із сохою й сокирою. У важкі роки «села наші лядиною поростоша» – свідчив літописець²¹. Смерд – основний виробник і платник данини й оброку – зерном (жито, ячмінь, овес), хутром, лляними тканинами, лляним і конопельним маслом, диким медом. Тому-то і наказував батько «блюсти смерда» – він країну годує...

У Ростові й споруджуваному ще невеликому Суздалі оброк платили купці, ремісники-зброярі, гончари, ювеліри, ткалі, теслі, ковалі... Коли влада не заважає, люди самі знають, що їм робити і як облаштувати своє життя. Отримані тяжкою працею продукти, вироби й товари в основному осідали в коморах бояр і купців, частиною – на князівському дворі, а інші ставали предметом торгівлі й обміну. Боярські, купецькі ладьї та струги направлялися водою та волоками на південь, до Києва, на північ – до Волги її протоками з дивними місцевими назвами – Которосьль, Нерль, Юхть. А далі – або на південь, по Волзі до волзьких булгар і Каспія, або далі, на північ – до Новгороду. Везли в іноземні порти хутра, віск неве-

ликими кругами, мед у дерев'яних бочках, лляні тканини, цілі мішки кускового бурштину і виробів з нього, різні ремісничі товари, щоб повернутися зі срібними та золотими динарами й дирхемами (східними золотими і срібними монетами) та дивними заморськими товарами. Чув якось князь молитву купця, що вірив у Бога й свою удачу: «Я хочу, щоб Ти послав мені купця з динарами й дирхемами, щоб він купував у мене»²². У цьому була зацікавлена і князівська скарбниця. Очевидно, довелося князю Ярославу зі своїми боярами-радниками вникати у потреби й проблеми смерда, купця, ремісника, соляних і рибних промислів, вирішувати безліч суперечок, контролювати надходження до князівської скарбниці, охорону водних торговельних шляхів і волоків між ними. Тут, у Ростові, ремонтувалися й смолилися великі ладьї перед далеким плаванням, неспішно збиралися в дорогу купецькі каравани. Звідси, з неозорого за розмірами й багатого рибою і дичиною озера Неро, на березі якого стояло місто, і починався їх далекий шлях.

Із запізненням з Києва до Ростова доходили відомості і чутки про останні тамтешні події. Не минуло й двох років перебування Ярослава у Ростові, як не стало спочатку його тітки Малфред, а потім і матері – княгині Рогнеди. Безпристрасний літописець зафіксував: «В лето 6508 (1000 рік). Преставися Малфред. В се же лето преставися и Рогнедь, мати Ярославля»²³. Малфред – чи не змінене ім'я Малуші – батькової матері? Патріарший літопис засвідчив: «Того же лета быша дожди мнози»²⁴. Наче й небо плакало разом з ним про непоправні втрати...

Сумна звістка вразила молодого князя в саме серце: втрата матері – найтяжча втрата... А через рік

не стало і її улюбленого сина Ізяслава, хто побудував для матері, яка постриглася в черниці під ім'ям Анастасії, монастир. Недовго пережив матір її вірний заступник, залишивши князювання своєму малолітньому синові Брючеславу... Тужив Ярослав за матір'ю, за братом. Залишаючи Київ, сподівався на швидку зустріч із обома. Та не судилося...

Забувався ростовський князь у роботі – розбудовувався, оновлювався його клопотами Ростов, добудовувався перший православний храм – дерев'яний Успенський собор, будувалися кріпосні укріплення – вал, частокіл з дубових колод, помости на ньому, глибокий рів, що захищали місто. Незабаром дивувалися ростовці красою закінченого будівництвом і освяченого собору – «дивної й великої церкви», якої «не бувало ніколи й невідомо, чи буде», вона «була чудна й дуже предивна»²⁵. Милувався храмом і князь, начебто сам побудував. Сухорляву високу фігуру князя з високочолим і не по роках суворим обличчям ростовці пізнавали не тільки з-за кульгавості й звички їздити верхи на коні. Подобалося йому разом з митецькими теслями підгонити одна до одної товсті дубові колоди, мудрувати над шатровим дахом і куполами, радитися й сперечатися із грецькими й місцевими майстрами, священнослужителями. Масштабні будівельні роботи прискорювали розвиток ремесел, торгівлі, інтерес до православ'я, грамоти. Змінювався вигляд Ростова й Суздаля. Важче було змінити людей...

Хто шукав розради і правди у суперечках, справедливості у тяжebних справах на княжому дворі – міг завжди розраховувати на розважливості князя,

допомогу й добру пораду досвідчених князівських тиунів. Спочатку з острахом, а потім нерідко юрбою з'являлися з далеких лісових сіл і язичники-меряни. Судилися з багатіями-землевласниками, сперечалися, мирилися, але обходилося без крові. У цьому й бачилася Ярославові користь від князівської, державної влади.

Довго цуралася князя і його дружинників північна частина міста, де жили корінні жителі тутешніх місць, теж язичники-меряни або чудь (загальна назва представників північних племен), слухняні суворим волхвам – знавцям язичницьких обрядів, ворожкам і віщунам, «посередникам» між духами й людьми²⁶. Жили мирно, займаючись рибальством, мисливством та ще городництвом, удобрюючи землю під капусту, ріпу та іншу городину озерним мулом з Неро. За переказами, жителі «Чудського кінця» Ростова поклонялися кам'яному ідолові – статуї язичницького бога Велеса на березі озера. Ця статуя залишалася й після від'їзду Ярослава з Ростова²⁷. Не воював князь із язичниками!

Лише зрідка був повним парафіян Успенський собор, особливо в будні дні на ранковій чи вечірній службі. Скаржився князю архієпископ – «і дах є, і приємне повітря в храмі, але не хочуть іти люди»²⁸. Не так легко викорінювалися язичницькі звичаї предків. Можна було б, звичайно, насильно звернути язичників у православну віру, але князь цього не зробив. Імовірно, здоровий глузд підказував: похрестити ростовських мерян-язичників мечем – підніметься вся меря краю. Так і трапиться пізніше. У 1071 році тут спалахне повстання язичників, очолюване волхвами. А поки князь вирішив мудріше – діяти по-

християнському – прикладом, переконанням, молитвою...

Якось до ростово-суздальського князя стали доходити чутки й скарги купців про розбійні напади на купецькі каравани, які плили верхів'ям Волги. Найчастіше це траплялося в місці, де неширока Которосль упадала у Волгу, з'єднуючи Ростов із волзьким торговельним шляхом – «не на мнози пути от града Ростова». Треба було покласти кінець цьому розбою. Тим більше, що в цей час (імовірно 1006 року) великий князь київський уклав розширений торговий договір з волзькими булгарами й очевидно жадав від Ярослава забезпечення його виконання. Їм було дозволено у всіх містах по Волзі й Оці торгувати без страху, а руським купцям спускатися по цих ріках для торгівлі з Булгарією та з прикаспійськими країнами²⁹.

Розбійне місце прозивалося красномовно – Ведмежий кут. На високому лісовому мисі, обмеженому із трьох сторін Которослю й Волгою, привільно розташовувалося поселення – десятки дерев'яних, посірілих від часу, хат, за ними – цвинтарь із зарослими надгробними каменями. Місцеві жителі-меряни тут здавна промишляли не тільки полюванням і риболовлю, але час від часу й лихим розбоем – нападали на купецькі каравани, що плили Волгою або повертали Которослю.

Довелося молодому князю Ярославу з невеликою дружиною вирушати до богом забутого Ведмежого кута. Досвідчений князівський тіун, що виконував судові функції, у присутності Ярослава вів дізнання про розбійний напад на купців, слухав пояснення старійшин місцевої верви, плачі і лемент по-

страждалих купців. Остаточне вирішення суперечок залишалося, як завжди, за князем.

Майже все награвоване було розшукане й повернуте потерпілим. На користь князівської скарбниці вервь погодилася сплатити штраф. За порадою старого тіуна князь, з огляду на те, що цього разу обійшлося без кровопролиття, примусив місцевих жителів підтвердити свою обіцянку клятвою про недопущення розбоїв на майбутнє. Закликав їх відмовитися від поклоніння язичницьким ідолам, які дозволяють такі злочини, і прийняти хрещення, жити за божими заповідями. Але у відповідь на князівський заклик – глухе мовчання... Літопис констатує: вони підтвердили свою готовність «жити в согласии и оброци ему даяти, но точию не хотяху хреститися»³⁰.

Збереглося кілька подібних переказів, один з них називається «Сказание о построении града Ярославля». Згідно з переказом, насельники Ведмежого кута були «человецы поганья веры – языци (язичники), зли суще... живяше точию по своей воле (вільними), яко мнози и ограбления и кровопролития верным (віруючим) твориша». Але «якимсь літом» князь Ярослав плыв «на ладьях з сильною и великою ратью Волгою, на правому березі якої стояло те селище». Помітивши, що «якісь люди жестоци» напали на купецький караван, князь із дружиною захистив купців і в запеклій сутичці переміг грабіжників, як виявилось – з Ведмежого кута. Хоча вони відмовилися хреститися, але дали князеві клятву «жити в мирі й оброки йому сплачувати», після чого Ярослав «отиде в престольний град свой Ростов»³¹. Як бачимо, переказ у своїй основі зберіг, мабуть, реальні випадки реакції князя на грабежі насельників Ведмежого кута.

Напевно, уже під час першого знайомства з Ведмежим кутом Ярославові сподобався цей мальовничий куточок Ростово-Суздальської землі, здавна освоєний мерянами. Він дивувався своєю красою, природною злітністю, гармонією з навколишнім ландшафтом. Під блакитним небом з білосніжними хмарами, під струнками березами, що весело лопотали листям на вітру, і ялинами привільно розбіглися по великому косогорі дерев'яні хати – то з різьбленими надвіконнями і високими воротами, то з мудрованими теремами, заплотами, стайнями для худоби. А там, за півверсти, блищала й переливалася на сонці блакитно-свинцева Волга.

Та в душу князя запала не стільки ця краса, що нагадала йому і Київ, і Вишгород на високому березі Дніпра, скільки вгадане в порівнянні з ними оборонне значення цього місця для майбутнього міста-фортеці при впаданні Которослі у Волгу. Воно б охороняло не тільки водний торговельний шлях, але й прикордоння з волзькими булгарами, стало б форпостом Ростова. Проте – ледь не стало місцем безславної загибелі самого Ярослава...

Як свідчить «Сказание о построении града Ярославля», незабаром князь знову приплив сюди, щоб разом із ростовським архієпископом похрестити непокірних мерян. Однак знову наштовхнувся на мовчазний і впертий опір язичників. Хтось із місцевих жителів спустив на князя спочатку люту зграю собак, а потім випустив із кліті «злого звіра», дику ведмедицю – священного звіра для мерян, «хазяйку лісу». Спущена з ланцюга, та відразу ж кинулася на круп князівського коня, ледве не зваливши його.

Ойкнув хтось з жінок, заплакала дитина, хитнулись у бік від страху мужики, передчуваючи криваву розправу...

Зубаста ведмежа паша дихнула смородом в обернене обличчя молодого князя. Здавалося – тільки мить відокремлює ведмежу пашу від хрусту беззахисної шиї вершника, життя від смерті...

На щастя, кінь від переляку чи під вагою звіра прянув убік, ведмедиця звалилась, ледве не зваливши й вершника. Однак той виявився й вправним мисливцем – він блискавично своїм списом, яким відбивався від зграї собак, простромив звіра...

В іншому давньому переказі князь упорався зі звіром за допомогою бойової сокири. Так чи інакше відвага молодого князя здивувала навіть досвідчених мисливців-мерян. Цей випадок місцевий переказ на завжди пов'язував з ім'ям Ярослава.

Тепер розгніваний князь нагадав жителям Ведмежого кута про їх клятву, став знущатися з їх «скотнього бога» – Велеса, що допустив порушення клятви. Князь повелів зселити розбійних жителів Ведмежого кута на дальній край села, ближче до лісу і подалі від ріки, де вони й стали жити («живяше особь»)³². Так було дано наочний урок впертим язичникам.

А тут, на пагорбі в трикутнику між Волгою і Которослю, князь закладає «град Ярославль» із кріпосними стінами, ровом, а в «граді» – першу церкву пророка Іллі, у чие церковне свято він переміг лютого звіра. Літописець конкретизує: «водрузи на землі цій деревян хрест і ту поклади основу святому храму пророка Божия Іллі. А храм цей присвятив в ім'я цього святого угодника, яко хижого й лютого звіра

переміг в день його». «Град Ярославля» закладався швидше за все в 1010 році. На гербі нині тисячолітнього міста красується зображення ведмедя й бойової сокири³³.

Під час археологічних розкопок 1940 року, проведених М. М. Вороніним на місці заснування древнього міста, було знайдено багато виробів із заліза, кістки, глини, рибальські гачки й грузила, кістки свійських тварин, а також два ікли молодого ведмедя³⁴. Ні, навряд чи вбитого Ярославом, але разом з іншими знайденими предметами, пов'язаними з пережитками ведмежого культу, вони підтвердили правдивість відомостей із переказів про життя й вірування місцевих жителів...

Ростовський князь теж дивувався багатствам цього північного краю – повні ягодами й звіриною ліси, рибою – ріки й озера, мистецтву місцевих мисливців і рибалок. Археологічні розкопки на місці поселень підтвердили по кісткових залишках багатство місцевої фауни, більші, незрівнянні із сучасними, розміри сомів, осетрів, щук, лящів³⁵. Приблизно такі, які показують руками нинішні щасливі рибалки...

Однак Ярославові не довелося добудувати місто, яке він назвав «у своє ім'я Ярославлем». Восени до Ростова зі своєю кінною дружиною, з великими труднощами і пригодами, дістався зведений молодший брат Борис, батьків улюбленець. Привіз новини: вмер старший рідний брат Ярослава – новгородський князь Вишеслав і Ярославові належало прийняти князювання в Новгороді. А Борисові залишатися на князювання в Ростові. Таке веління батька.

Погорювали над новою сімейною втратою, згадуючи добрим словом Вишеслава. Обговорили київські новини. Посперечалися з приводу крутої вдачі батька. Для Бориса він був у всьому безгрішний і мудрий. Молодший брат розповідав: батько добре обізнаний про ростовські справи, схвалює перший вдалий державницький досвід Ярослава. Тому великий князь і дає йому Новгород – він після Києва вважався другим центром Русі, ключем її північних воріт. Звідси починався великий річковий і морський шлях до Ладоги, Неви й Фінської затоки Балтійського моря, шлях до півночі Європи – Швеції, Норвегії, Англії.

Ярослав розповів брату про своє життя в Ростові, про те, що встиг і не встиг зробити, про свої плани. Більше двох тижнів пішло на передачу всіх справ новому ростовському князю, на знайомство його з боярами, купцями, підрядниками нових будівель, із краєм.

Можна припустити, як це робить О. Ю. Карпов у біографії Ярослава Мудрого, що перед тим, як відправитися до Новгорода, князь повинен був поїхати до Києва, щоб одержати батьківське благословення і накази щодо вирішення новгородських справ. Цілком можливо, хоча дорога до Києва, а потім до Новгорода зайняла б не менше двох місяців.

Так, Ярослав Володимирович збагатився досвідом взаєморозуміння й співробітництва з різними людьми – боярами й купцями, священиками і язичниками, ремісничими людьми й судовими чиновниками... Очевидно зрозумів – тільки тоді справа робиться, коли люди знають, в ім'я чого трудяться, коли вони бачать, що їх праця й гідність цінуються, а су-

перечки вирішуються по справедливості. А ще – виявив незрозуміле грекам-священнослужителям терпиме ставлення до язичників. Таке ж, яке проявляв і його батько. І це стане традицією для князівської влади на Русі. Однак тоді про це не думалося.

Дочекавшись, коли покрилися льодом ріки, Ярослав з невеликою дружиною відправився неблизьким (більше півтисячі кілометрів ріками й волоками), нелегким шляхом до Новгороду. Зимова дорога в листопаді вважалася найбільш зручною й безпечною – на санях, по первопутку, ще неглибокому снігу, поки зимові заметілі не завалили сніговими заметиами сковані льодом ріки. Не випадково сани узвичаїлися язичницьким, а потім і християнським культом, похоронним обрядом. Сидячи на санях, закутавшись в овчинний кожух і прикривши ноги ведмежою полостю, новгородський князь то дрімав, то згадував батьків, братів і сестер, у сонячну погоду намагався читати, примірявся до свого нового статусу і місця. Як-то буде в Новгороді?

Ростовська сторінка життя залишилася перегорнутою. Починалася нова...

2. Новгород.

Нові випробування

сь і Новгород. Звідси за давніх часів починався шлях до Києва князя Рюрика, пізніше – князів Олега, малолітнього Ігоря, хороброго Святослава, його сина Володимира – всі чоловічі корені Ярослава. Спочатку було незвично і ...трохи страшнувато: неосяжний край, близькість моря, північних країн, величезні сухопутні й морські торговельні потоки, головний з яких припадав на шлях «з варяг у греки», а ще – строптиві бояри й непередбачуване віче – у Новгороді, Пскові, Ладозі. І саме гамірне, величезне, у порівнянні з Ростовом, різномовне місто по обидва боки розгульної й могутньої Волхов-ріки, і безкрає море лісів, вічно неспокійне Ільмень-озеро, і білі ночі – усе тут дихало волею, молодечтвом, силою – природи і людини.

Так, Новгород мало нагадував Ростов, хоча теж був дерев'яним, оточеним лісами. Тамтешні бояри, у більшості неповороткі й заспані, звикли до неспішного життя, майже відрізаного від навколишнього світу, таємного поклоніння язичницьким божкам. А в Новгороді – коловорот життя, тут звична мова іноземних купців, варягів, північної чуді. Посередині міста багатководним Волховом велично пливли навантажені товарами купецькі кораблі, швидкі струги і ладї, рибацькі човни. Князь довідався, що купецькі кораблі тут рідкість – північніше Новгорода на